

EULIMENE

Vol 26 (2025)

EULIMENE 26 (2025)

**Πολύτιμα» κτερίσματα ή «πολύτιμοι» νεκροί;
Παρατηρήσεις σε ταφές της περιόδου 600-480 π.Χ.
στην Αττική**

Μιχάλης Μιλιδάκης

doi: [10.12681/eul.45443](https://doi.org/10.12681/eul.45443)

Copyright © 2026, Μιχάλης Μιλιδάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 26
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2025

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Αμυνάνδρου 18
GR 117 41–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αν. Καθ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Ελπίδα Κοσμίδου (Ρόδος)
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Amyinandrou 18
GR 117 41–Athina

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Assoc. Prof. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr Elpida Kosmidou (Rhodes)
Maria Achiola (Rhodes)
Dr Dimitra Tsangari (Athens)
Dr Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2025

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Ομ. Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Αν. Καθ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγελαράκης (Adelphi)
Ομ. Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Em. Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Assoc. Prof. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Em. Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η *EYAIMENH* είναι ένα ελεύθερης πρόσβασης ετήσιο διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή/Υπομινωϊκή/Μυκηναϊκή εποχή (12ος/11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος/6ος αι. μ.Χ.).

Η *EYAIMENH* περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τα παρακάτω:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία πρέπει να συνοδεύεται από μία περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική γλώσσα.

2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.

3. Οι οδηγίες συγγραφής καθορίζονται στον ιστότοπο του περιοδικού της *EYAIMENH*: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr. Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η *EYAIMENH* παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Αν. Καθ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: Αρχαιολογία, Γλωσσολογία, Διεθνείς Σχέσεις, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

EULIMENE is an open-access annual international peer reviewed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by *EULIMENE* runs from the Late Minoan/Sub Minoan/Mycenean period (12th/11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th/6th c. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an English summary of about 250 words.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.

3. Follow the submission guidelines available at the *EULIMENE JOURNAL'S* webpage: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished

EULIMENE is freely accessible (Open Access): <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Assoc. Prof. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr).

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies: Archaeology, Linguistics, International Relations, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr).

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 26 (2025)

List of Contents
EULIMENE 26 (2025)

Alexandra Pentoti , The offering and storage of the “first fruits” (<i>aparchē-aparchai</i>) in the cults of Early Iron Age Greece: archaeological evidence, mythical echoes and epic tradition.....	1
Μιχάλης Μιλιδάκης , Πολύτιμα» κτερίσματα ή «πολύτιμοι» νεκροί; Παρατηρήσεις σε ταφές της περιόδου 600-480 π.Χ. στην Αττική.....	39
Anastasia Rammou – Vassiliki Stefanaki , Traces of commercial activity at the site of Loutros Pallene in the Late Classical and Hellenistic periods: the bronze and lead object.....	53
Οδυσσέας Ιακωβάκης , Ανασκαφικά νομίσματα προερχόμενα από τον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων	83
Βιβλιοκρισία – Book Review Valentina Caminneci - Maria Concetta Parello - Maria Serena Rizzo, <i>La Valle dei Templi</i> [Quality Paperbacks, 651], Roma: Carocci editore, 2022, pp. 148. ISBN: 978-88-290-1510-8. € 13 (Paolo Daniele Scirpo)	111

«ΠΟΛΥΤΙΜΑ» ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ Η΄ «ΠΟΛΥΤΙΜΟΙ» ΝΕΚΡΟΙ; ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΤΑΦΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 600- 480 Π.Χ. ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ*

Summary

This paper examines the presence, the absence, and the social significance of non-ceramic grave goods in Attic burials dating from 600 to 480 BC. It focuses on the relationship between material value and the perceived social importance of the deceased. The study draws on quantitative data derived from rescue excavations conducted in three geographical zones of Attica: the Asty, the Mesogeia (the hinterland of Attica), and the Paralia (the coastal region). As indicated by the archaeological data, there is a marked rarity of metal, stone, bone, and other non-ceramic objects, as well as an almost absence of grave goods made of precious materials in the late Archaic period.

While economic factors are considered, this pattern is not interpreted exclusively as an indicator of economic status or material deprivation; Instead, the present analysis adopts a social archaeology of death approach. Burial practices are treated as socially meaningful actions shaped by shared norms and values. Funerary assemblages are seen as the result of conscious and selective choices. Ideological, political, and ritual factors influenced these choices. These include, but are not limited to, funerary restraint, practices of memory and commemoration, and emotional responses to death. Emphasis is placed on the role of legal restrictions and on changes in aristocratic self-representation. The shift of elite display from the funerary sphere to the public context is also taken into consideration.

Regional variation is also considered. The Mesogeia shows a relatively higher frequency of non-ceramic offerings. This pattern is examined in relation to excavation intensity and preservation conditions, rather than interpreted as evidence of greater wealth. The study argues that the rare presence of non-ceramic grave goods represents meaningful departures from dominant funerary practices. These cases reflect intentional choices, through which material culture shifted from the object to the deceased. In this way, funerary practices emphasised social meaning, memory, and human loss over material display in Archaic Attic burials.

Keywords: Attica; funerary practices; grave goods; Archaic period; non-ceramic offerings; burial ideology; social archaeology of death; memory and commemoration.

Τα κτερίσματα, πέρα από την έκφραση του πένθους και του πόνου της απώλειας, συντελούσαν στη συναισθηματική αποφόρτιση-ανακούφιση¹ των οικείων. Παράλληλα όμως, ως μέρος του ταφικού συνόλου, αναδεικνύονται σε μάρτυρες των

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές Μανόλη Ι. Στεφανάκη, Νικόλα Δημάκη και τη συνάδελφο αρχαιολόγο Χριστίνα Παπαδάκη, για τις παρατηρήσεις τους.

¹ Σύμφωνα με τους Kurtz και Boardman (1994, 194-195), η προσφορά κτερισμάτων δεν οφείλεται τόσο σε μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Τέτοιες αντιλήψεις διατυπώνονται εναργώς σε μεταγενέστερες πηγές, όπως στον Ηρόδοτο (5.92η.1-5.92η.5) και στο *Περί Πένθους* (9) του Λουκιανού.

τελετουργικών πρακτικών και εθίμων, διαφωτίζοντας ταυτόχρονα πτυχές των μεταθανάτιων πεποιθήσεων και της κοινωνικής δομής της αρχαιότητας². Άλλωστε, η επιδίωξη του εντυπωσιασμού των παρισταμένων μέσω της ποσότητας και ποιότητας των κτερισμάτων δεικνύει συνάμα και το κοινωνικό κύρος του νεκρού³.

Τα περισσότερα από τα πολύτιμα αντικείμενα της αρχαιότητας ανήκουν στην κατηγορία των ταφικών προσφορών. Μάλιστα, η κτέρηση με κοσμήματα αποτελούσε κοινή πρακτική, ενώ η διαδικασία της προετοιμασίας και της πρόθεσης του νεκρού συγκροτούσε ένα τελετουργικό πλαίσιο που, σε επίπεδο πρακτικών και συμβολισμών, παρουσίαζε σαφείς αναλογίες με τη γαμήλια τελετουργία, ιδίως ως προς τον καλλωπισμό-στολισμό του σώματος⁴. Ωστόσο, είναι σκόπιμο να επισημανθεί, ότι σε αντίθεση με προωιότερες και μεταγενέστερες εποχές, την περίοδο 700-500 π.Χ. είναι εξαιρετικά σπάνια η προσφορά μετάλλινων κτερισμάτων σε ταφές ενηλίκων⁵. Ειδικότερα, τα ποσοτικά στοιχεία της περιόδου 600-480 π.Χ. από ταφές ενηλίκων και ανηλίκων της Αττικής (εξαιρείται από την έρευνα το καλά μελετημένο νεκροταφείο του Κεραμεικού), δεικνύουν ότι είναι ελάχιστα τα μη κεραμικά αντικείμενα (βλ. πίν. 1). Για τον λόγο αυτό, κρίνεται σημαντικό να επισημανθεί η παρουσία τους, όπου αυτά εντοπίζονται. Πρόκειται κυρίως, για λίθινα, οστέινα και μετάλλινα αντικείμενα, τα τελευταία, όχι από «ευγενή» μέταλλα. Ασφαλώς, η απουσία πολύτιμων κτερισμάτων, όπως χρυσά και αργυρά κοσμήματα, έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι το κόσμημα, ακόμα και ως νεκρική προσφορά, εμφορείται από μία κοινωνική και πολιτική διάσταση⁶, που δεν αναιρείται από την έλλειψή του.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής αρχαιολογίας του θανάτου, η ταφή δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως παθητική αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά ως ενεργή διαδικασία διαπραγμάτευσης κοινωνικών ρόλων και συλλογικών πρακτικών που αφορούν στη μνήμη. Οι προσεγγίσεις του Parker Pearson (2005) και της Tarlow (1999) έχουν δείξει ότι το ταφικό τελετουργικό λειτουργεί ως «κοινωνική παράσταση», όπου οι ζώντες αναδιατυπώνουν σχέσεις εξουσίας, συναισθηματικές αντιδράσεις και συλλογικές ταυτότητες. Στο ίδιο πνεύμα, ο Binford (1971) επισημαίνει ότι η ποικιλία των κτερισμάτων δεν αντανακλά μηχανικά τον οικονομικό πλούτο, αλλά αποτελεί επιλογή επηρεαζόμενη από ιδεολογικές, τελετουργικές και συγκυριακές παραμέτρους. Επομένως, η ανάλυση των μη κεραμικών κτερισμάτων της Αττικής την περίοδο 600-480 π.Χ. απαιτεί μία προσέγγιση που συνδυάζει τα υλικά δεδομένα με τις ευρύτερες κοινωνικές στρατηγικές μνήμης, επίδειξης και συναισθηματικής διαχείρισης των νεκρών.

Ας δούμε, όμως, αναλυτικά τα στοιχεία από τις τρεις γεωγραφικές-πολιτικές διαιρέσεις της Αττικής. Στα δεδομένα από το Άστυ και την περί του Άστεως περιοχή περιλαμβάνεται ένα μικρό, χάλκινο κοχλιάριο από ταφή ενηλίκου των τελών του 6ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο στα ΒΔ πρανή του Αρείου Πάγου⁷. Δύο ταφές του νεκροταφείου της οδού Διαμαντοπούλου στις οποίες εντοπίστηκαν από ένας αργυρός οβολός του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., απέδωσαν μία σιδερένια σπλεγγίδα και

² Λεμπέση 2010, 76-77.

³ Morris 1997, 131-134, 158-159. Στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. η εσκεμμένη επίδειξη πλούτου θεωρούνταν ύβρις.

⁴ Ιγνατιάδου και Χατζηπαναγιώτου 2018, 265, 276, 278-279.

⁵ Μόνο σε δύο παιδικές ταφές έχουν εντοπιστεί μετάλλινα κτερίσματα (Morris 1987, 141-142).

⁶ Ιγνατιάδου και Χατζηπαναγιώτου 2018, 265, 276, 278-279.

⁷ Young 1951, 98-99.

έναν χάλκινο κρικό⁸. Κατά πάσα πιθανότητα όμως, οι ταφές αυτές είναι υστερότερες με ενθύμια τους οβολούς-πορθμεία για το ταξίδι τον Κάτω Κόσμο, πρακτική που διαπιστώνεται σε ταφές των ελληνιστικών χρόνων⁹. Προφανώς, η χρονολόγηση της κεραμικής θα διαφωτίσει αυτό το ζήτημα.

Επιχρυσωμένα πήλινα δισκάρια, μάλλον απομμήσεις κοσμημάτων, κτέριζαν ταφή σε νεκροταφείο του τέλους του βου-αρχών του 5ου αι. π.Χ. στην περιοχή της Ιεράς Οδού (διάβαση Γεωπονικής Σχολής)¹⁰. Επιπλέον, την περίοδο αυτή σπανίζει και η ανεύρεση καρφιών σε τάφους. Εννέα σιδερένια καρφιά ή τμήματα περονών¹¹ εντοπίστηκαν σε ταφή του τέλους του βου-αρχών 5ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Νοταρά στον Άγιο Δημήτριο και 14 σε ταφή του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Διαμαντοπούλου στο Κυνόσαργες. Αυτά τα τελευταία θεωρήθηκαν ότι προέρχονταν από καττύματα¹². Γενικά όμως, καρφιά εντός του τάφου μπορεί να παραπέμπουν και σε ξύλινο φέρετρο που δεν σώθηκε¹³.

Περαιτέρω, πενιχρά είναι τα οστέινα κτερίσματα. Μοναδικές περιπτώσεις αποτελούν δύο ομάδες 27 και 69 αστραγάλων που βρέθηκαν σε δύο ταφές, νέου άνδρα και παιδιού αντίστοιχα, του α΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., στο νεκροταφείο του σταθμού του Κεραμεικού¹⁴. Αστράγαλοι και πήλινα ειδώλια με ζώα ως παιχνίδια εντοπίζονται συχνά και σε παιδικές ταφές¹⁵. Οι αστράγαλοι εμφορούνταν από έναν ιδιαίτερο συμβολισμό και θεωρούνταν ότι είχαν μαγικές ιδιότητες, ως μέσο μαντικής. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι σε ορφικό κείμενο του 3ου αι. π.Χ. συγκαταλέγονται στα μυστικά «παιγνίδια» των διαβατηρίων διονυσιακών τελετών της παιδικής ηλικίας¹⁶. Στην παραπάνω αναφερόμενη παιδική ταφή βρέθηκε και ένα όστρεο. Τα όστρεα χρησιμοποιούνταν για τη διατήρηση ή μίξη ψιμυθίων, όμως

⁸ Ηλιόπουλος 2010, 211-212.

⁹ Garland 1985, 23. Η ιδέα της πληρωμής για το ταξίδι στον Κάτω Κόσμο απαντά και σε άλλους πολιτισμούς (Λεκατσάς 2000, 242-243). Παρά το γεγονός ότι οι γραπτές πηγές την παρουσιάζουν ως ιδιαίτερα διαδεδομένη ταφική πρακτική, τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία δεν συνηγορούν σε αυτό. Τα σχετικά ευρήματα έχουν ερμηνευθεί ως προσφορές συνδεδεμένες με την πληρωμή του Χάροντα, ωστόσο τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν ότι η λειτουργία τους δεν περιοριζόταν αποκλειστικά σε αυτόν τον σκοπό (Mortis 1997, 134-135).

¹⁰ Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1990, 33· βλ. και Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988, 92.

¹¹ Οι περόνες είναι χρηστικά κοσμήματα. Σχετίζονται με τον δωρικό πέπλο και χρησιμοποιούνταν για τη στερέωσή του στους ώμους. Η εύρεση τους σε ταφές και των δύο φύλων δηλώνει τη χρήση τους για τη στερέωση του σάβανου. Κατασκευάζονταν από μπρούτζο ή σίδηρο αλλά και από πολύτιμα μέταλλα (Ιγνατιάδου και Χατζηπαναγιώτου 2018, 275).

¹² Ηλιόπουλος 2010, 213.

¹³ Για τη συσχέτιση των καρφιών και των μεταλλικών εξαρτημάτων με τη χρήση ξύλινων φερετρών, βλ. Kurtz 1984, 325 και Κάπτουλα 2014. Επιπλέον, βλ. ενδεικτικές περιπτώσεις, Alexandridou 2012, 17· Γουλάκος 2015, 151 (βόρειο νεκροταφείο Βάρης) και Κασίμη-Σούτου 2014 (Ασύρματος Βάρης).

¹⁴ Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και Τσιριγώτη-Δρακωτού 2000, 269-271, 302, 306, 311-312 αρ. κατ. 297, 313 (συγγραφέας λημμάτων Καββαδίας Γ.), 298-302 (συγγραφέας λημμάτων Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη Ε.).

¹⁵ Οι αστράγαλοι κτερίζουν συχνά παιδικές ταφές, βλ. σχ. Καλτσάς 1998, 49 αρ. 1375, πιν. 38ε, 302· Σκαρλατίδου 2010, 74-76, 80, ταφή K175 (κτερίσματα K175α, η, ιδ), 354. Για τους αστραγάλους γενικά, βλ. Amandry 1984, 347-378· Kurz και Boardman 1994, 197· ο Πολύγνωτος (Πανσ., X, 30, 1-2), απεικόνισε στη Νέκυια τις Πανδαρίδες Καμειρώ και Κλυτή να παίζουν αστραγάλους στον Άδη, βλ. σχ. Μανωλεδάκης 2003, 127, 183 και εικ. 40. Για τα πήλινα ειδώλια, βλ. ενδεικτ. Kerameikos XV, 165, 174-175 αρ. 575-579· Bloesch 1974, αρ. 170 πιν. 27· Μυλωνάς 1975, A, 87 αρ. Γ1-ειδ. 18, πιν. 219· Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και Τσιριγώτη-Δρακωτού 2000, 302, αρ. 298 (συγγραφέας λήμματος Κυριακού Θ.).

¹⁶ Jeanmarie 1985, 478-480, 486.

δεν είναι σπάνια ως κτερίσματα και σε παιδικές ταφές¹⁷. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί η περίπτωση ενός εγχυτρισμού που φιλοξενήθηκε σε χάλκινη κάλπη σφραγισμένη με πώμα που συγκρατούσαν καρφιά, σε νεκροταφείο της Ακαδημίας στο κτήμα Βενέτα, που έχει χρονολογηθεί στην περίοδο 520-480 π.Χ.¹⁸.

Συμπερασματικά, με εξαίρεση τα επιχρυσωμένα πήλινα δισκάρια, τον χάλκινο κρίκο και τα εννέα σιδερένια αντικείμενα, που θα μπορούσαν να αποτελούν και τμήματα από περόνες, δεν διαπιστώνεται, στην περιοχή του Άστεως, κτέριση των νεκρών με κοσμήματα για την περίοδο 600-480 π.Χ.

Στην περιοχή της Μεσογαίας τα ποσοτικά στοιχεία της έρευνας συνάδουν, επίσης, με τα γνωστά δεδομένα. Πιο συγκεκριμένα, ένα μαρμάρινο αλάβαστρο και τμήμα μεταλλικής σπλεγγίδας κτερίζαν μία ταφή που χρονολογήθηκε στα 525-475 π.Χ. στον τύμβο της Πετρέζας στα Σπάτα¹⁹ και ένα αλαβάστρινο αλάβαστρο συνόδευε εγχυτρισμό του 500 π.Χ. στον Γέρακα²⁰. Επιπλέον, ένα χάλκινο ενώτιο και μία οστέινη χάντρα προέρχονται από μία ομάδα πρωτογενών καύσεων του α΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο του οδικού κόμβου Σταυρού στον Γέρακα²¹. Επιπρόσθετα, ένα σιδερένιο, αδιάγνωστο μέχρι στιγμής, αντικείμενο, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και ένα σιδερένιο καρφί, βρέθηκαν σε παιδική, κατά πάσα πιθανότητα, ταφή του 500 π.Χ. στο Άνω Χαλάνδρι, μαζί με 32 οστέιους αστραγάλους²². Ένα χάλκινο ψέλιο²³ και ένα ζεύγος μεταλλικά ενώτια κτερίζαν γυναικεία ταφή του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Δημοκρατίας στις Αχαρνές²⁴. Επιπλέον, στο νεκροταφείο της οδού Θεμιστοκλέους στις Αχαρνές πέντε χάλκινα κύπελλα και μία σφυρίχτρα από σταλαγμίτη συνόδευαν μία πρωτογενή καύση του 480 π.Χ., ενώ δύο χάλκινα δαχτυλίδια περιέχονταν σε πήλινη πυξίδα που συνόδευε παιδική ταφή του α΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.²⁵. Στο ίδιο νεκροταφείο, μία χάλκινη, τεφροδόχος υδρία με κάλυμμα χρησιμοποιήθηκε για να φιλοξενήσει δευτερογενή καύση του β΄ τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.²⁶ και με δύο χάλκινα ελάσματα κτερίστηκε ένας εγχυτρισμός του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. στην οδό Ανοιξεως στην Κηφισιά²⁷. Στο νεκροταφείο του οικοπέδου Τούλα στο Κορωπί, μία χάλκινη κάλπη περιείχε παιδικό εγχυτρισμό του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. ενώ μία άλλη φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για δευτερογενή καύση του α΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.²⁸. Τέσσερα χάλκινα καρφιά και μία ψήφος²⁹ από υαλόμαζα εντοπίστηκαν σε ταφή του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο της οδού Κυκλάδων και Σίφνου στα Γλυκά

¹⁷ Για την ανεύρεση οστέων σε παιδικές ταφές, τη χρήση και τον συμβολισμό τους, βλ. ενδεικτικά Amandry 1984, 378-380· Θέμελης και Τουράτσου 1997, 119, 168 και σημ. 176· Καλτσάς 1998, 302 και σημ. 1153.

¹⁸ Σταυρόπουλλος 1966, 7, 12-17.

¹⁹ Στάης 1890, 153-54· Mersch 1996, 228.3· Γουλάκος 2015, 52, 54-55.

²⁰ Χριστοδούλου 2005, 142-143· 2010, 314· Αντωνοπούλου και Μαγκανιώτη 2009, 376.

²¹ Χριστοδούλου 2005· Αντωνοπούλου και Μαγκανιώτη 2009, 374-375, 377.

²² Πολωγιώργη 2012, 156-175.

²³ *Ψέλιον, τό κόσμημα τοῦ βραχίονος ἢ τῆς κνήμης*, «βραχιόλι», βλ. ενδεικτικά λήμμα Liddell και Scott (χ.χ.), 678· Για τα ψέλια με φίδια, βλ. Καλτσάς 1998, 139 τόμος 1654 αρ. 1206.

²⁴ Ασημακοπούλου και Γιαλλέλη 2011, 50, 52.

²⁵ Πλάτωνος 1992, 64-65.

²⁶ Πλάτωνος 1992, 64-65.

²⁷ Χατζηδημητρίου 2016.

²⁸ Γαλιατσάτου 2015, 27, 33-34, 216, 320-321· 2019, 563.

²⁹ *Ψήφος*, 2) *πολύτιμος λίθος «πειράδι», μάλιστα ἐν δακτυλίῳ φορούμενος*, βλ. ενδεικτικά Liddell και Scott 1907, 683.

Νερά³⁰ και τέλος δύο χάντρες από υαλόμαζα βρέθηκαν σε ταφή των αρχαϊκών χρόνων στην Κάντζα³¹.

Λιγότερα είναι τα δεδομένα από την περιοχή της Παραλίας. Συγκεκριμένα, απροσδιόριστος αριθμός σιδερένιων αντικειμένων, ανάμεσα στα οποία αναγνωρίζεται τμήμα σπλεγγίδας, βρέθηκαν σε πρωτογενή καύση του 490-480 π.Χ. σε τύμβο στη θέση Καταφύκι της Παλαιάς Φωκίας³². Δύο χάλκινες σπλεγγίδες κτέριζαν ταφή μικρού παιδιού που χρονολογήθηκε στον 6ο αι. π.Χ. σε τύμβο του νότιου νεκροταφείου της Βάρης³³ και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο πιθανότατα σχετίζεται με πρωτογενή καύση του 6ου αι. π.Χ. στον τύμβο του οικοπέδου Χατζηαντωνίου στην Ανάβυσσο³⁴. Μία αιχμή δόρατος³⁵ και απροσδιόριστος αριθμός από αιχμές βελών ανευρέθηκαν στην επίχωση της ομαδικής καύσης του «τύμβου του Μαραθώνα» και γύρω από αυτόν³⁶. Βέβαια, τέτοιου είδους αντικείμενα είναι αναμενόμενα σε πολεμικά συμφραζόμενα, χωρίς, αναγκαστικά, να αποτελούν κτερίσματα. Περαιτέρω, χάλκινα καρφιά, που πιθανότατα σχετίζονται με ξύλινο φέρετρο, εντοπίστηκαν σε ταφή του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. σε τύμβο του βόρειου νεκροταφείου της Βάρης³⁷. Δύο μαρμάρινα αγγεία του ύστερου 6ου αι. π.Χ., ένα αλάβαστρο και μία πλημοχόη, πιθανότατα κτέριζαν ταφή του «τύμβου του Αριστιώνος» στη Βελανιδέζα³⁸ και ένας αστράγαλος κτέριζε πιθανώς παιδική ταφή του 6ου αι. π.Χ. σε τύμβο του νότιου νεκροταφείου της Βάρης³⁹. Ως εκ τούτου και τα στοιχεία από την περιοχή της Παραλίας φανερώνουν τη σπανιότητα της συχνότητας κτερισμάτων κατασκευασμένων από υλικά εκτός ηλίου.

Με βάση τα ποσοτικά δεδομένα ανά γεωγραφική περιοχή και χρονολογική κατάταξη, η μεγαλύτερη συχνότητα αντικειμένων αυτής της κατηγορίας παρουσιάζεται στη Μεσογαία. Ειδικότερα, η περιοχή των Αχαρνών απέδωσε τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα. Μάλιστα, παρά τη σπανιότητα των κοσμημάτων, επισημαίνεται ότι, μόνο στη Μεσογαία έχουν βρεθεί κτερίσματα που ταυτίζονται, με σχετική ασφάλεια, με κοσμήματα, όπως χάλκινα ενώτια, δακτυλίδια, ψέλιο, ψήφος υαλόμαζας και οστέινη χάντρα. Από αυτήν την περιοχή προέρχονται επτά μεταλλικά κύπελλα, το μοναδικό χάλκινο εγχειρίδιο και τέλος, λίθινα αγγεία. Επίσης, διαπιστώνεται η χρήση χάλκινου αγγείου ως ταφικού σε εγχυτισμό μία φορά στο Άστυ και στη Μεσογαία και απαντάται αποκλειστικά στη Μεσογαία δύο φορές η χάλκινη υδρία ως τεφροδόχος. Από την άλλη, αντικείμενα, όπως, καρφιά, αστράγαλοι και μεταλλικές σπλεγγίδες⁴⁰, ήταν κοινά κτερίσματα και στις τρεις περιοχές. Μοναδικές είναι οι περιπτώσεις ενός χάλκινου κοχλιαρίου από το Άστυ και οι αιχμές όπλων (κυρίως από βέλη) στον τύμβο των Μαραθωνομάχων.

³⁰ Χατζηδημητρίου και Παπαφλωράτου 2013, 171-174· 2008, 413-415, 417-421· Χατζηδημητρίου 2013, 253-258.

³¹ Πλασσάρα 2016, 52-57.

³² Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2020, 71-79.

³³ Ανδρειωμένου 1963, 37, 39· Καλλιπολίτης 1964, 115· Mersch 1996, 209.

³⁴ Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2020, 159.

³⁵ Στάης 1891α, 67· Γουλάκος 2015, 159.

³⁶ Σταϊνχάουερ 2009α, 120.

³⁷ Alexandridou 2012, 17· Γουλάκος 2015, 151.

³⁸ Γουλάκος 2015, 13-16, 49-51.

³⁹ Ανδρειωμένου 1963, 37· βλ. και Mersch 1996, 209.

⁴⁰ Ήταν κοινός ο χαρακτηρισμός του νεκρού ως αθλητή, ήδη από τα χρόνια αυτά (Kurtz και Boardman 1994, 196).

Κατά συνέπεια, για την περίοδο 600-480 π.Χ., τα δεδομένα (βλ. πίν. 1) της Αττικής, με ελάχιστες εξαιρέσεις, υποστηρίζουν την ένδεια μεταλλικών κτερισμάτων μεταξύ 700-500 π.Χ. και την περιορισμένη επανεμφάνιση τους μετά το 500 π.Χ. Ο λόγος για τον οποίο η Μεσογαία αποκλίνει κάπως από τον κανόνα, δεν δύναται να προσδιοριστεί με βεβαιότητα.

Εκ πρώτης όψεως, η γενικότερη τάση της μείωσης των μεταλλικών κτερισμάτων θα μπορούσε να αιτιολογηθεί από το κόστος, τη σπανιότητα και την αξία του μετάλλου, που δεν επιτρέπουν την απώλειά του. Πέρα από αυτό, όμως, αναγνωρίζονται και λόγοι αυτοπροβολής των νέων πολιτικών δυνάμεων, αφού την ίδια εποχή διαπιστώνεται η αύξηση των μεταλλικών αναθημάτων στα δημόσια ιερά⁴¹. Στο ίδιο πλαίσιο ερμηνεύεται και η απουσία όπλων σε ταφές, καθώς η αριστοκρατία, πλέον, στηρίζεται, όχι στην πολεμική αλλά, στην πολιτική της ισχύ επί της κοινότητας⁴². Σίγουρα, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε κατά τον 6ο αι. π.Χ. και η περιστολή των ταφικών δαπανών που επέβαλε ο Σόλωνας, η οποία, προφανώς, σχετίζεται και με τα αντικείμενα σε άλλα, «ευγενή» υλικά. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Morris⁴³ αναγνωρίζει μία γενικευμένη εγκράτεια ταφικής επίδειξης που τη συνδέει με την αύξηση της λαϊκής δύναμης. Παράλληλα, θεωρεί ότι η διαφοροποίηση αυτή εκφράζει και μία αίσθηση κορεσμού ως προς τον ταφικό συμβολισμό.

Τέλος, αν θέλουμε να αναγνωρίσουμε ενδείξεις κατανομής οικονομικής ευρωστίας στην ανεύρεση ή μη μεταλλικών αντικειμένων στις ταφές, η Μεσογαία συγκεντρώνει μία ισχυρή αποκλειστικότητα για τον 6ο αι. π.Χ. Οι Αχαρνές⁴⁴, η Φλύα⁴⁵ και η Παλλήνη⁴⁶, όπου επιχωριάζουν οι περιπτώσεις των μεταλλικών κτερισμάτων ήταν περιοχές πλούσιες και, πιθανώς, οι οικείοι των συγκεκριμένων νεκρών δεν επηρεάστηκαν από την απώλεια και το κόστος αυτών των αντικειμένων, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν στην απομακρυσμένη Μεσογαία ως μία μικρή παρασπονδία στις επιταγές της κεντρικής διοίκησης. Αν δεχθούμε ότι στο Άστυ και στην περί του Άστεως περιοχή η εφαρμογή των ταφικών επιδεικτικών περιστολών ήταν ελεγχόμενη, όπως και στο μεγαλύτερο τμήμα της εύπορης δυτικής Παραλίας, όπου κυριαρχούσαν οι μεγάλες οικογένειες του Άστεως⁴⁷, τότε η περίπτωση του «βόρειου» νεκροταφείου της Βάρης φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα⁴⁸. Αυτό διότι, παρά την απουσία πολύτιμων-μεταλλικών κτερισμάτων, τα ταφικά μνημεία, οι πλούσιες, επαναλαμβανόμενες νεκρικές τελετουργίες, η ποιότητα των κεραμικών προσφορών σε αυτές⁴⁹, υποδηλώνουν την ύπαρξη εκεί μιας ισχυρής, εσωστρεφούς και αντιδραστικής αριστοκρατίας, στοιχείο που, πιθανώς, ενισχύει την άποψη της πολιτικής αλλαγής στους κόλπους της αριστοκρατίας που αναζητά τα ερείσματά της στην κοινότητα⁵⁰. Από την άλλη, οι πλουσιότερες ταφές σε κτερίσματα αλλά και οι περισσότερες συσχετίσεις τάφων με θραύσματα γλυπτών που εντοπίστηκαν στην

⁴¹ De Polignac 2000, 37-40· βλ. και Morris 1997, 155-157, 183-187.

⁴² Snodgrass 1980, 99-100.

⁴³ Morris 1997, 183-187.

⁴⁴ Arrigoni 1971, 29-34· Παπαχατζής 1974, 410-412· Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 27-28.

⁴⁵ Arrigoni 1971, 42, 44-47· Πωλογιώργη 2012, 144· Σκιλάρντι 2009, 608.

⁴⁶ Σταϊνχάουερ 2005, 163-173· 2009β, 309-312· Ραυτοπούλου 2009, 340· Χριστοδούλου 2009, 318-319.

⁴⁷ Anderson 2000, 387-404· Goette 2014, 22-24· Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2013, 71-72.

⁴⁸ Alexandridou 2008· 2009, 511-526· 2012, 63-66· 2017, 289-292.

⁴⁹ Βλ. αναλυτικά Alexandridou 2008· 2009· 2012.

⁵⁰ Snodgrass 1980, 99-100.

εγγύτητά τους, διαπιστώνονται στην περιοχή της Παραλίας⁵¹, στοιχείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτικό της γεωγραφικής κατανομής των οικονομικών δυνάμεων στην Αττική κατά την περίοδο έρευνας⁵².

Γενικά, η ποσοτική αποτίμηση των κτερισμάτων στην Αττική πρέπει να γίνει με κριτική προσέγγιση. Τα δεδομένα (βλ. πίν. 1) προέρχονται κυρίως από σωστικές ανασκαφές, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό είναι αποσπασματικές και η δημοσίευση τους είναι ανομοιογενής. Ασφαλώς, ο αριθμός των σωζόμενων μεταλλικών κτερισμάτων επηρεάζεται από την επιλεκτική διατήρηση των υλικών, τη συχνή ανακύκλωση μετάλλων στην αρχαιότητα, αλλά και από πρακτικές διατάραξης ή αρχαιοκαπηλίας. Επιπλέον, η στατιστική υπεροχή της Μεσογαίας, ενδέχεται να επηρεάζεται και από την ένταση των σύγχρονων τεχνικών έργων στο πλαίσιο των οποίων πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές διερευνήσεις, παρά να δηλώνει πραγματικές και απόλυτες διαφοροποιήσεις κατά την αρχαιότητα. Έτσι, οι ποσοτικές μεταβολές δεν είναι απαραίτητο να ερμηνευτούν αυτόματα και αποκλειστικά ως άμεσες ενδείξεις κοινωνικής δύναμης και πλούτου, αλλά ως αποτέλεσμα μιας σύνθετης αλληλεπίδρασης μεταξύ της διατήρησης αρχαιολογικών στοιχείων, του ανασκαφικού έργου και των επιλογών που έκαναν στην αρχαιότητα οι ζωντανοί για τους νεκρούς τους.

Στην εποχή του Σόλωνα, η περιστολή της ταφικής επίδειξης⁵³, αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση των μεγάλων γενών⁵⁴, την κοινωνική ηρεμία, την άμβλυση των δαπανών, την αποφυγή του μιάσματος και της πολιτικής εκμετάλλευσης του θανάτου⁵⁵. Στο πλαίσιο της Κλεισθένιας μεταρρύθμισης η πρακτική αυτή υπήρξε αποτέλεσμα των εξισωτικών τάσεων της αναδυόμενης αθηναϊκής δημοκρατίας⁵⁶. Όμως, οι όποιες απαγορεύσεις δεν περιόρισαν την επιθυμία για μία καλύτερη ταφή των προσφιλών νεκρών⁵⁷. Μάλιστα, φαίνεται ότι στη συνέχεια η επιθυμία αυτή βρήκε διέξοδο έκφρασης στο εσωτερικό του τάφου με το πλήθος και την ποιότητα των, θεωρούμενων ως «ταπεινών», πήλινων κτερισμάτων⁵⁸. Η σταδιακή αύξηση αυτών αλλά και των ταφών που παρατηρείται από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., αντανακλά, σύμφωνα με τον Morris⁵⁹, τη στροφή προς την ομάδα («εκδημοκρατισμός» των ταφικών πρακτικών)⁶⁰. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η θέληση των ζωντανών να προσφέρουν στους αγαπημένους τους τα εχέγγυα για το ταξίδι, την είσοδο και την «επιβίωση» τους στο *Επέκενα*, καθιστούν αυτές τις λιγοστές «παρασπονδίες» που

⁵¹ Παπαγγελή 2005, 90· Θέμελης 1974, 33-34· Καλτσάς 2002, 58 αρ. 69· Γουλάκος 2015, 148-149· Πετράκος 1999, 335-337, 342, 351, 411-413· Papathanasiou και Tsaravopoulos 2016, 262· Παπαθανασίου και Τσαραβόπουλος 2019, 575· Κακαβογιάννη και Πετρόχειλος 2020, 16-17· Alexandridou 2012, 10-13· Στάης 1891β, 31-32· Πετροπουλάκου και Πεντάζος 1973, 105· Γουλάκος 2015, 154-155· Jeffery 1962, 136, 140-141.

⁵² Μιλιδάκης 2022.

⁵³ Οι ταφικοί νόμοι του τέλους του 7ου ή του 6ου αι. π.Χ. συνδέθηκαν με τον Σόλωνα και το κυλώνειο άγος (Μποσνάκης 2020, 26).

⁵⁴ Μποσνάκης 2020, 28.

⁵⁵ Γιαννοπούλου 2017, 224.

⁵⁶ Garland 1985, 22· Morris 1997, 158-159, 183-187· βλ. και Μπένγκκτσον 1991, 113-15, 122-23, 126-27· Hall 2013, 296-303.

⁵⁷ Garland 1985, 22· Γιαννοπούλου 2017, 224.

⁵⁸ Μιλιδάκης 2022, 805-806· βλ. και Morris 1997, 149-150, 154, 156, 158-162.

⁵⁹ Morris 1997, 184, 187-188.

⁶⁰ Μιλιδάκης 2022, 805.

εξετάσαμε, μοναδικές. Πέρα από τους όποιους οικονομικούς συσχετισμούς, η συνειδητή προσφορά και συνάμα απώλεια αυτών των ξεχωριστών αντικειμένων εκφράζει μία καθαρά ανθρώπινη συμπεριφορά που μεταβιβάζει το βάρος της ιδιαίτερης αξίας από το κτέρισμα στον νεκρό και στον αντίκτυπο του χαμού του.

Βιβλιογραφία

- Ανδρειωμένου, Α. 1963. «Βάρη», *ΑΔ* 17 (1961-62), Β΄ Χρονικά, 37-39.
- Αντωνοπούλου, Β. και Ειρ. Μαγκανιώτη 2009. «Αρχαίο νεκροταφείο παρά τη σύγχρονη λεωφόρο Μαραθώνος, στον Σταυρό δήμου Γέρακα», στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 373-382.
- Ασημακοπούλου, Ε. και Κ. Γιαλλέλη 2011. «Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών Ανασκαφή νεκροταφείου εκατέρωθεν λεωφόρου Δημοκρατίας», στο *10ο Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Αττικής 20-23 Οκτωβρίου 2011*. Αχαρνάι: Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών, 50-56.
- Γαλιατσάτου, Π. 2015. *Κεραμική και ταφικά έθιμα από δημοτικά και οικογενειακά νεκροταφεία στη Μεσογαία. Συμβολή στη μελέτη των νεκροταφείων της Ανατολικής Αττικής*, Διδακτ. Διατρ., ΕΚΠΑ.
- Γαλιατσάτου, Π. 2019. «Κεραμική και ταφικά έθιμα από το νεκροταφείο του αρχαίου δήμου της Όης. Συσχετίσεις με τα ταφικά έθιμα των αρχαίων νεκροταφείων της ανατολικής Αττικής», στο Ε. Κουντούρη και Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Τα Νεκροταφεία, τ. Ι. Χωροταξική οργάνωση, ταφικά έθιμα, τελετουργίες*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 535-574.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2017. «Συναισθηματικές αντιδράσεις στον Θάνατο και στο Επέκεινα», στο Α. Χανιώτης, Ν. Καλτσάς και Ι. Μυλωνόπουλος (επιμ.), *Επιόσιον, ένας κόσμος συναισθημάτων*. Αθήνα: ΑΡΙΟΝΑ ΕΛΛΑΣ, 217-229.
- Γουλάκος, Ο. 2015. *Αττικοί τύμβοι των πρώτων ιστορικών χρόνων*, Διδακτ. Διατρ., ΕΚΠΑ.
- Ηλιόπουλος, Θ. 2010. «Αθήνα. Οδός Διαμαντοπούλου 10 (οικόπεδο Ντινόπουλου)», *ΑΔ* 56-59 (2001-04), Β΄1 Χρονικά, 208-214.
- Θέμελης, Π. 1974. «Ανάβυσσος», *ΑΔ* 26 (1971), Β΄1 Χρονικά, 33-34.
- Θέμελης, Π. και Γ. Τουράτσογλου 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 59). Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Ιγνατιάδου, Δ. και Α. Χατζηπαναγιώτου 2018. «Χρήσεις και συμβολισμοί των κοσμημάτων. Από τη Γεωμετρική έως και τη Ρωμαϊκή εποχή», στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου (επιμ.), *Οι Αμέτρητες Όψεις του Ωραίου στην Αρχαία Τέχνη*. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ, 265-281.
- Κακαβογιάννη, Ο. και Ν. Πετρόχειλος 2013. «Από τα νεκροταφεία των αττικών δήμων της δυτικής παραλίας. Πρώτες παρατηρήσεις», στο Α. Στεφανής (επιμ.), *Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*. Καλύβια Θορικού: Εταιρεία Μελετών ΝΑ Αττικής, 69-80.
- Κακαβογιάννη, Ο. και Ν. Πετρόχειλος 2020. *Από τα αρχαία νεκροταφεία της Αναβύσσου*, *Aura Supplement* 3.
- Καλλιπολίτης, Β. 1964. «Ανασκαφή τάφων Αναγυρούντος», *ΑΔ* 18 (1963), Α΄ Μελέται, 115-132.
- Καλτσάς, Ν. 1998. *Ακανθος. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Καλτσάς, Ν. 2002. *Τα Γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Καπόν.

- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Θ. 1988. «Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια», *HOROS* 6, 87-108.
- Κασιμή-Σούτου, Μ. 2014. «Βάρη. Οδός Μαρώτη (οικόπεδο Λίντεν)», *ΑΔ* 61 (2006), Β'1 Χρονικά, 225.
- Κάτπουλα, Τ. 2014. «Νεκρική θήκη», στο Ν. Σταμπολίδης και Στ. Οικονόμου (επιμ.), *Επέκεινα. Ο Θάνατος και η Μεταθάνατα Ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Λεκατσάς, Π. 2000. *Η Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λεμπέση, Α. 2010. «Ο θρήνος στην κρητική κοινωνία της 1ης χιλιετίας», *ΑΕ* 149, 61-82.
- Μανωλεδάκης, Μ. 2003. *Νέκρια. Το έργο του Πολύγνωτου στους Δελφούς*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Κ. Σφακιανάκη.
- Μιλιδάκης, Μ. 2022. *Ταφικές Πρακτικές στην Αττική την περίοδο 600-480 π.Χ.*, Διδακτ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. 1990. «Αθήνα, Ιερά οδός, διάβαση Γεωπονικής Σχολής», *ΑΔ* 40 (1985), Β'1 Χρονικά, 32-33.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. και Ι. Τσιριγώτη-Δρακωτού 2000. «Σταθμός Κεραμεικός», στο Λ. Παρλαμά και Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σταθμού Αθηνών*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 264-274.
- Μπένγκτσον, Χ. 1991. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος* (μτφρ. Α. Γαβριλή). Αθήνα: Μέλισσα.
- Μποσνάκης, Δ. 2020. *Κατηφείη και Όνειδος. Ταπεινωμένοι και καταφρονημένοι νεκροί* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 109). Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Μυλωνάς, Γ. 1975. *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, τ. Α. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 81.
- Παπαγγελή, Κ. 2005. «Ελευσίνα-Δίκτυο ΔΕΠΑ», *ΑΔ* 54 (1999), Β'1 Χρονικά, 90.
- Παπαθανασίου, Κ. και Α. Τσαραβόπουλος 2019. «Το νεκροταφείο της Φοινικιάς στην παραλία Καλυβίων Αττικής», στο Ε. Κουντούρη και Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Τα Νεκροταφεία, τ. Ι. Χωροταξική οργάνωση, ταφικά έθιμα, τελετουργίες*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 575-601.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1974. *Πανσανίων Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πετράκος, Β. 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούτιος. Ι. Τοπογραφία*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 181.
- Πετροπουλάκου, Μ. και Ε. Πεντάζος 1973. *Αττική, οικιστικά στοιχεία-πρώτη έκθεση* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 21). Αθήνα: Αθηναϊκόν Κέντρον Οικιστικής, Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος.
- Πλασσάρα, Α. 2016. «Δήμος Παλλήνης. Κάντζα. Γήπεδο ιδιοκτησίας εταιρείας 'Κάντζα Εμπορική ΑΕ' στο πρώην κτήμα Καμπά», *ΑΔ* 67 (2012), Β'1 Χρονικά, 52-59.
- Πλάτωνος, Μ. 1992. «Αχαρναι. Οδός Θεμιστοκλέους 4 (ΟΤ 332 οικόπεδο Κουσιδή)», *ΑΔ* 42 (1987), Β'1 Χρονικά, 64-67.
- Πλάτωνος-Γιώτα, Μ. 2004. *Αχαρναι. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*. Αχαρνές: Δήμος Αχαρνών.

- Πολωγιώργη, Μ. 2012. «Ανασκαφή νεκροταφείου στο Χαλάνδρι», *ΑΔ* 58-64 (2003-09), *Α΄ Μελέτες*, 143-210.
- Ραυτοπούλου, Μ. 2009. «Γέρακας: Νέα στοιχεία για τη χωροταξία και τη σημασία του αρχαίου δήμου της Παλλήνης», στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 331-341.
- Σκαρλατιδου, Ε. 2010. *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, Δημοσιεύματα 9.
- Σκιλάρντι, Δ. 2009. «Αρχαιολογικές έρευνες στα βόρεια προάστια της Αθήνας, 1998-2003», στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 593-611.
- Στάης, Β. 1890. «Εισαγωγή αρχαίων εν τοις μουσείοις, 1: Εθνικόν μουσείον», *ΑΔ ΣΤ΄* (1890), 149-155.
- Στάης, Β. 1891α. «Ανασκαφαί εν Μαραθώνι», *ΑΔ Ζ΄* (1891), 67.
- Στάης, Β. 1891β. «Περί των εν Βάρη ανασκαφών», *ΑΔ Ζ΄* (1891), 28-32.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2005. «Η Αττική Οδός από τον κόμβο του Σταυρού έως τους κόμβους Λεονταρίου και Παλλήνης», στο Γ. Σταϊνχάουερ (επιμ.), *Αττικής Οδού Περιήγηση*. Αθήνα: IDEA, 158-173.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2009α. *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση, EFG Eurobank Ergasias A.E.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2009β. «Ανασκαφή στην Αττική Οδό στην περιοχή της Παλλήνης», στο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 310-316.
- Σταυρόπουλλος, Φ. 1966. «Ανασκαφαί αρχαίας Ακαδημείας», *ΠΑΕ* (1963), 5-19.
- Χατζηδημητρίου, Α. 2013. «Η περιοχή των Γλυκών Νερών κατά την αρχαιότητα: Πρόσφατα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας» στο Μ. Δόγκλη-Τόλη και Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές-Τόμος Α: Αττική*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 249-262.
- Χατζηδημητρίου, Α. 2016. «Οδός Ανοιξεως 6 (μεταξύ των οδών Χαρ. Τρικούπη και Πύρρου)», *ΑΔ* 65 (2010), Β΄1α Χρονικά, 130.
- Χατζηδημητρίου, Α. και Ε. Παπαφλωράτου 2008. «Νεότερα ανασκαφικά δεδομένα από το δήμο Γλυκών Νερών», στο Α.Δ. Στεφανής (επιμ.), *Πρακτικά 1Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Παλλήνη 30 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 2006*. Καλύβια: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, 413-434.
- Χατζηδημητρίου, Α. και Ε. Παπαφλωράτου 2013. «Γλυκά Νερά. Οδός Κυκλάδων και Σίφνου (Ο.Τ. 129, Οικ. 08Β, οικόπεδο Αφών Παπανικόλα)», *ΑΔ* 60 (2005), Β΄1 Χρονικά, 171-174.
- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2005. «Αρχαϊκό νεκροταφείο και οδός», στο Γ. Σταϊνχάουερ (επιμ.), *Αττικής Οδού Περιήγηση*. Αθήνα: IDEA, 140-143.
- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2009. «Ο αρχαίος δήμος Παλλήνης και η επί Παλληνίδι μάχη», στο *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας, 317-323.

- Χριστοδούλου, Δ.Ν. 2010. «Λεωφόρος Μαραθώνος 21-25», *ΑΔ* 56-59 (2001-04), Β'1 Χρονικά, 314-315.
- Alexandridou, A.F. 2008. "Athens versus Attika: local variations in funerary practices during the late seventh and early sixth century BC", στο D. Kurtz (επιμ.), *Essays in Classical Archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1977-2007* τ. V. Oxford: Archaeopress/John and Erica Hedges Ltd, 65-72.
- Alexandridou, A.F. 2009. "Offering trenches and funerary ceremonies in the Attic countryside. The evidence from the north necropolis of Vari", στο T. Fischer-Hansen και B. Poulsen (επιμ.), *From Artemis to Diana. The goddess of Man and Beast* (12 Acta Hyperborea). Copenhagen: Museum Tusulanum, 497-522.
- Alexandridou, A.F. 2012. "The North Necropolis of Vari revisited", *AE* 151, 1-73.
- Alexandridou, A.F. 2017. "Special burial treatment for the 'heroized' dead in the Attic countryside. The case of the elite cemetery of Vari", στο X. Charalambidou και C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation*. Oxford: Archaeopress, 281-292.
- Amandry, P. 1984. "Os et Coquilles », *BCH Suppl.* 9, 347-380.
- Anderson, G. 2000. "Alkmeonid 'Homelands', Political Exile, and the unification of Attica", *Historia* 49, 387-412.
- Arrigoni, E. 1971. «Στοιχεῖα πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ τοπίου τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν», *Αθηνά* 72, 25-86.
- Binford, L. 1971. "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", *Memoirs of the Society for American Archaeology* 25, 6-29.
- Bloesch, H. 1974. *Das Tier in der Antike-400 Werke ägyptischer, griechischen, etruskischer und römischer Kunst aus privatem und öffentlichem Besitz. Ausgestellt im Archäologischen Institut der Universität Zürich vom 21.9-17.11.1974*. Zürich: Archäologisches Institut der Universität Zürich.
- De Polignac, Fr. 2000. *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης* (μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*. New York: Cornell University Press Ithaka.
- Goette, H.R. 2014. "Zum Demos Phrearrhioi und seinem Thesmophorion", *AA* 2014.2, 19-36.
- Hall, M.J. 2013. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Η Αρχαϊκή Περίοδος, 1200-479 π.Χ.* (μτφρ.-επιμ. Ι. Ξυδόπουλος). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Jeanmarie, H. 1985. *Διώνυσος· Ιστορία της Λατρείας του Βάκχου* (μτφρ. Α.Λ. Μερτάνη). Αθήνα: Κλειώ.
- Jeffery, L.H. 1962. "The inscribed Gravestones of Archaic Attica", *BSA* 57, 115-153.
- Kerameikos XV: Vierneisel-Schlorb, B. 1997. *Kerameikos: Die figürlichen Terrakoten I. Spätmykenisch bis späthellenistisch*. München: Hirmer.
- Kurtz, D.C. 1984. "Vases for the Dead, an Attic Selection, 750-400 B.C.", στο H.A.G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery, Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam 12-15 April 1984*. Amsterdam: Allard Pierson Series, 314-328.
- Kurtz, D.C. και J. Boardman 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, (μτφρ. Ουρ. Βιζυηνού και Θ. Ξένος). Αθήνα: Καρδαμίτσα,
- Liddell, H. και R. Scott 1907. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. IV (μτφρ. Ξ. Μόσχου). Αθήνα: εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

- Mersch, A. 1996. *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.* (Europäische Hochschulschriften 38, Archäologie 58). Frankfurt am Mainz: Lang.
- Morris, I. 1987. *Burial and Ancient Society. The Rise of the City-State.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, I. 1997. *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα.* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Papathanasiou, D. και A. Tsaravopoulos 2016. “Marking of tombs and customs related to the phenomenon of transition in the ancient cemetery of ‘Phoenikia’, Lagonisi, Eastern Attica, Greece”, στο V. Sîrbu (επιμ.), *Istros XXII, Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology, Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Protohistoric Funerary Monuments, Brăila 20-22 May 2016.* Brăila: Istros, 257-272.
- Parker Pearson, M. 2005. *The Archaeology of Death and Burial.* Sparkford: Sutton Publishing.
- Snodgrass, A. 1980. *Archaic Greece: The Age of Experiment.* London: J.M. Dent.
- Tarlow, S. 1999. *Bereavement and Commemoration. An Archaeology of Mortality.* Oxford (MA): Blackwell.
- Young, R.S. 1951. “Sepulturae intra urbem”, *Hesperia* 20, 67-134.

Δρ. Μιχάλης Μιλιδάκης
Αρχαιολόγος

	600- 550 π.Χ.	550- 500 π.Χ.	525- 475 π.Χ.	500- 480/ 470 π.Χ.	α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.	6ος αι. π.Χ.	Αρχαϊκή περίοδος	ΣΥΝΟΛΑ
Χάλκινα κύπελλα				5				5
Χάλκινο κοχλιάριο		1						1
Μετάλλινα- αντικείμενα- περόνες			9					9
Επιχρυσωμένα πήλινα δισκάρια			2*					2*
Αργυρός οβολός				2				2
Σιδερένιο αντικείμενο		1		2*				3
Σιδερένιο εγχειρίδιο		1				1		2
Χάλκινο δαχτυλίδι				2				2
Στλεγγίδες			1	2		2		5
Χάλκινος κρίκος				1				1
Χάλκινο ταφικό αγγείο	1		1	2				4
Καρφιά-περόνες		1		6*	14			21
Χάλκινα ενώτια	1	2						3
Χάλκινο ψέλιο		1						1
Αιχμές βελών- δοράτων				3*				3*
Αστράγαλοι		32		96		1		129
Μαρμάρια, αλαβάστρινα αγγεία	2	2	1					5
Σφυρίχτρα από σταλαγμίτη				1				1
Οστέινη χάντρα	1							1
Ψήφος υαλόμαζας				1			2	3
Χάλκινο έλασμα				2				2
Όστρεα				1				
Σύνολα	5	41	14	126	14	4	2	206

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικός πίνακας με μη κεραμικά κτερίσματα από την Αττική, εκτός του νεκροταφείου του Κεραμεικού, 600-480 π.Χ. (με * σημειώνεται ο μικρότερος ποσοτικός αριθμός. Ο ακριβής δεν είναι σαφής βιβλιογραφικά).

